

МОВНИЙ ОБРАЗ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ

П.КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

У статті розглядається художньо-мовна інтерпретація національно-історичних концептів роману П. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 р.» – Запорозька Січ і українське козацтво – у порівнянні з народнопоетичною традицією.

Ключові слова: *концепт, тропи (метафора, порівняння, епітет, перифраз), зовнішній і внутрішній портрет.*

Вагоме місце в історії розвитку української історичної белетристики посідає роман Пантелеймона Куліша "Чорна рада. Хроніка 1663 р.". Саме цим романом Куліш започаткував у 40-их роках XIX ст. історичний жанр в українській літературі.

Заслугою П. Куліша є те, що він поставив український роман у контекст тогочасної світової літератури, що розвивалася в руслі романтизму, характерною рисою якого було звернення до історії. "Романтична спрямованість цього часу, акцентована на національний аспект, розбуджуючи українську національну свідомість, формулює особливе мислення, суть якого зводиться до української проблематики" [3; 123].

У радянські часи роман "Чорна рада" зазнавав нищівної критики, як і вся творчість П. Куліша. Уперше твір був надрукований 1857 р., друге видання – у 1890 р., перевидавався – у 20-30 рр., після кількадесятилітнього замовчування знову з'явився друком у 1990 р.

Повернення роману українському читачеві та введення його в активний мовно-літературний процес дає змогу переосмислити авторські ідеї відповідно до нових світоглядних принципів і національно-ціннісних орієнтирів.

Письменник взявся за відтворення такої складної сторінки в історії України, як велика Руїна. Митцєві вдалося майстерно передати дух козацької доби, створити цілу галерею історичних персонажів, реальних і уявних, конкретних національних характерів, детально змалювати козацький соціально-політичний устрій, звичаї, традиції, судочинство, своєрідний побут, духовний світ Запорожжя часів Хмельницького і доби Руїни, що досягається цілісною системою виразально-зображальних засобів.

Роман становить оригінальну авторську інтерпретацію національної історії, пропущену через народне світосприйняття.

Літературно-художнє відтворення епохи Козаччини у досліджуваному художньо-історичному творі спирається на документальний матеріал і фольклорні джерела. За основу Куліш взяв архівні документи, «Історію Русів», літопис Самовидця та Грабянки і в зображенні історичних фактів, описах народних звичаїв та побуту прагнув до максимальної точності.

У своїх творчих пошуках П. Куліш прагнув віднайти і відтворити правдиву історію козацтва – без прикрас. З одного боку він визнає надзвичайно важливу роль козацтва в історії України, а з іншого – намагається об'єктивно осмислити козацьку минувшину в її позитивних і негативних для подальшого історичного розвитку України проявах. В «Історії українського народу», у працях 50-60-их років автор констатує поступову втрату Запорозжям своєї визвольної місії.

Неоднозначна оцінка козацтва виявилася і в художній творчості письменника, що підтверджує лінгвістичний аналіз твору.

П. Куліш відповідно до теми, жанру виробляє свій словник, “виявляє характерний для мовної картини світу спосіб концептуалізації дійсності” [2; 17], створює свою художньо-образну систему.

Концепт у лінгвокультурологічному аспекті «передбачає дослідження дискурсу (мовлення) у зв'язку з культурою (матеріальною, духовною) народу, що дозволяє виявити культурну значущість фрагмента позамовної дійсності, а відтак – національні особливості культури» [4; 63].

Розглянемо ключові концепти роману «Чорна рада» – Запорозька Січ і козацтво, оскільки в них найбільш повно відобразилася світоглядна позиція письменника.

3

© Красавіна В.В., Кривуляк О.В., 2010

апорозька Січ – це мовно-національний образний концепт, що має глибоку літературну традицію, закорінену в усній народній творчості. У думах та піснях (“Козак Голота”, “Самійло Кішка”, “Пісня про Івана Сірка”, “Ой Січ-мати” та ін.) Запорозька Січ постає як символ волі, свободи, нескореності, запорожці – честі, лицарства, героїзму у змаганнях з турками, татарами, ляхами. Таке уявлення про Січ підтримується і літописними творами. Зокрема, автор літопису Самійло Величко бачить Запорозьку Січ як взірць ідеальної суспільності. Художній образ розроблявся також в поезії та прозі. До нього зверталися як українські, так і зарубіжні письменники (М. Плиська, М. Пашковський, Б. Зиморович, К. Сакович, Климентій Зіновійв, Л. Яценко, Б. Залеський, П. Свенцицький, К. Рилєєв, О. Кузьмич, Д. фон Лізандр, П'єтро делла Валле, Байрон, Боденштедт, Меріме та ін.), зображуючи Запорозьку Січ як оплот волі. На цій традиції будував свої уявлення про Запорозьку Січ і М. Гоголь. Його історична повість “Тарас Бульба” наближає до нас героїчне минуле України, воскрешає у нашій пам'яті козацьку славу, романтизм Запорозької Січі, безсмертну боротьбу за волю і віру. Згадаймо історичні поеми Т. Шевченка, написані в романтичний період його творчості, «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гамалія», «Невольник», «Іржавець» тощо, де поет зображує Запорозьку Січ як осередок і символ волі. Така міфопоетизація Січі формувалася на основі історичних реалій та подій, починаючи з XVI ст., і на поч. XIX ст. цей образ у мовно-художній практиці усталився в основному як романтичний.

У національній мовній свідомості досліджуваного періоду номінація Запорозька Січ актуалізувалася в основному як позитивно конотований мовно-естетичний знак, набула символічного національно-історичного змісту.

П. Куліш прислухається до народної оцінки козацтва, що знайшла вираження у піснях та думах. Проте письменник додає до традиційного образу нові деталі, відповідно до власного бачення історії та своїх естетичних уподобань.

Січ (синонім *Запорожжя*) в романі постає як художній образ козацької республіки. Зображальні мовні засоби, які його створюють: метафори, епітети, порівняння, перифрази, афористичні вислови, – функціонально й семантично пов'язані з поняттям "воля". Куліш характеризує Січ так: «*Запорожжя іспоковіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжя, яку горні іскра: який хоч такий і розідми з неї вогонь. Тимто, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому*» [1]. У характеристиці Січі митець використав народнопоетичний образ: «*Запорожжя – серце українське*». Із побуту козаків народився й окремий образ – порівняння козацького завзяття, рішучості, відчайдушності з іскрою в горні: «*Запорожжя, як у горні іскра*».

Звертаємо увагу на поширений у народнопоетичній творчості епітет славної, що має у своєму змісті відтінок піднесеності, захоплення. Проте семантичний обсяг художнього означення *славний* у романі ширший, ніж у народних піснях, він реалізує відразу кілька значень: 1) має велику славу, знаменитий, відзначається героїчними вчинками, 2) широко відомий, популярний, 3) який викликає симпатію.

У «Чорній раді», де йдеться про руйнування Запорозької Січі за гетьмана Брюховецького, Василь Невольник із сумом констатує: «*Переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжя, коли такі гетьмани настали*». Такої ж думки й січові діди: «*На чім держиться Січ і славне Запорожжя, те повернув ти [Брюховецький] на сміх!*». Тут Січ як вільна, сильна козацька держава зі своїми самобутніми законами, порядками, звичаями характеризується уже через заперечення смислу художнього означення *славний*.

В історичному романі, як і в народних піснях, типовою є формула *славне військо Запорозьке*, пор. у Куліша: «*Був там намальований і Нечай, і Морозенко... І ще й підписано: «Лицар славного війська Запорозького...»*».

На Запорожжя тікали, зазнаючи соціальних утисків та релігійних переслідувань, здебільшого представники нижчих верств суспільства. Починаючи з XV ст. їх стали називати козаками (слово тюркського походження, означає «вільна людина»).

Слово *козак* набуло національного забарвлення: в народному уявленні – ідеал лицаря, «відважний, завзятий, хоробрий чоловік». І коли хочуть підкреслити найкращі якості чоловіка, то кажуть, що він «добрий козак», «гарний козак».

Синонімами до лексеми *козак* у романах є слова *запорожець*, *лицар* (так називали вільного козака-запорожця, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *товариш*, *низовець* (*Низ* – одна із назв Запорозької Січі), *січовик*, на відміну від козаків реєстрових, нерестрових, городових тощо. Практично всі козаки ставали воїнами війська Запорозького.

Українське козацтво у фольклорних джерелах символізує волю, свободу, людську й національну гідність. В історичних народних піснях козаки – це справжні лицарі, хоробрі воїни, самовіддані захисники рідної землі: «*Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче, За тобою, Морозенку, Вся Україна плаче*», «*Славне військо, славне запорізьке, а як мак процвітає*», «*А де ж ваші, хлопці, славні запорожці, Та воронії коні?*» Пор. у тексті П.Куліша – з монологу ченця: «*Се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють*», з авторської мови: «*Показав себе добрим*

запорожцем: *і не зморщивсь, і не застогнав*; *«Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує попереду йдучи запорожець»*; *« Да й оглянулись на чубатого запорожця »*; *«Знати їх (запорожціє) було по довгому оселедцю з-під шапки...»*. Письменник, прагнучи досягти типовості зображення портрета козака, вживає епітети *чубатий*, бо чуб – важлива деталь у портреті запорожця. Синонімом, який увиразнює нейтральну лексему козак, виступає словотвірною розмовна словоформа з емоційно-експресивним забарвленням *козарлюга*. В одному ключі з ним перебуває і означуваний прикметник. *«Первий запорожець був здоровенний козарлюга»*. Помітну активність при цьому виявляють образні слова на позначення сили козаків. Поряд із загальною позитивною оцінкою козака функціонує й художня деталь – опис його зовнішності. Найколеритнішим у романі є портрет запорожця Кирила Тура: *здоровенний козарлюга, пика широка, засмалена на сонці, сам опасистий, довга, густачуприна, усидовагі, униз позакручувані, очі чорні,густії брови, здоровенний широкоплечий козарлюга, коренастий, молодецька хода, високий стан*.

П. Куліш для емоційного підсилення образу використовує слова розмовно-просторічної лексики, суфікси емоційних відтінків. Портрет Кирила Тура змальований так колоритно, що викликає у читачів захоплення. Письменник створює виразні індивідуальні характеристики персонажа, з типовими рисами вродливого українського козака-запорожця. Через зовнішній портрет ми вже можемо визначити особливості вдачі, темпераменту. (Індивідуалізовані портретні характеристики персонажів функціонують здебільшого у мові автора).

Січовик Кирило Тур – *добрий, душа щира, козацька, говоритьщиро, очі лукаві, не послідуций, козак – душа*. Це епітети, якими Кирила характеризує автор. *Прудийс-бальяндрасник, неподобна голова*(з уст Сомка); *душа*, а не запорожець (з уст Черевана). Перед нами постає козак-запорожець – улюбленець і автора, і героїв роману. Митець вживає народнопоетичні, народнорозмовні епітети.

Збірна назва *козацтво* має синоніми *лицарство, товариство, братство*, з якими поєднуються художні означення, утворюючи перифрастичні вислови. П. Куліш пише про *«братчиків, хоробрих товаришів»*. Нерідко письменник характеризує козацтво через афористичні вислови і перифрази, напр., з авторського тексту: *«химерний дуже був народ»*; *«шалений був народ»*; *«Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, яось припадали до душі всякому»*; *«Що за любий народ, оці братчики»*. Синонімічний ряд перифрастичних сполук сприяє створенню місткого мовного образу з виразним емоційним забарвленням. Подаючи узагальнений образ запорожців, автор, крім позитивних, відтінює негативні риси. Такі характеристики засвідчують суперечливе ставлення П. Куліша до козацтва.

Позитивні оцінки козаків «старої Січі» протиставляється в автора «Чорної ради» й зневажлива, презирливо-гнівна, коли йдеться про запорожця, які підтримували Брюховецького. Особливо вирізняються афористичні висловлювання Шрама з негативною усномовною експресією: *«Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікає щонайкращий люд з городів, а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтяпака, або злодюга..., або дармод...»*; *«... окаянна сірома нишпорить усюди по Україні»*; *«... запорозькі гультяї баламутять не одне сільське поспільство...»*; *«Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі»*; *«Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць»*; *«Чи достойні сії буї вепри дніпровії, щоб трактовать з ними по-людськи»*; *«Шаблею та гарматами протверезимо сих п'яниць нікчемних»*. І в авторському тексті чимало подібних висловів: *«Люде ... біжать дивитися на січових гуляк»*; *«...уже взнали, що за хижее птаство тіі братчики»*; *«Кому ж пощастило улизнути за царину, тіі, як од собак, мусили од запорозької голоти одбиватись»*; *«...усюди розбишаки шукали грошей»*. Крім розмовних означень лайливо-зневажливого характеру, які трапляються і в мові персонажів, і в мові автора, письменник використовує оцінні вислови, де часто не епітет, а оцінно-негативна розмовна назва виконує характеристично-узагальнювальну

функцію. Для зображення запорожців П. Куліш вдається до порівняння з хижими звірами, птахами, що вмотивовано контекстом. «Запорозька голота» змальовується тими ж фарбами, що й чернь: *темна, руйнівна сила*, що неспроможна будувати державу, нерозсудлива, яка не вміє відрізнити розум від хитрощів. Ці образи мають відверто негативне забарвлення, посилюють експресію презирства.

Схвальне ставлення автора до тих запорожців, які відстоювали старі січові закони, берегли старі козацькі звичаї. Це «січові діди» на чолі з Пугачем, про яких з повагою говорить письменник, використовуючи перифраз: *«Може б, без бучі й не обійшлося, да сивії діди, батьки січовії, стоячи серед братчиків зупинили»*; *«Довгенько думали сивії оселедці...»*. Епітет *сивії* вказує на бувалість і досвідченість, мудрість козаків.

Отже, лінгвістичний аналіз тексту роману, зокрема концептів – Запорозька Січ і українське козацтво, дає ключ до розуміння і витворення авторської концепції історії козацтва в цілому, оцінки окремих історичних подій та окремих історичних постатей і їх ролі у вітчизняній історії. На противагу усталеним поглядам, виробленим народнопоетичною традицією, Т. Шевченком та ін., П. Куліш, знімаючи міфологізаційні нашарування, показує козацьчину різнобічно: і як героїчну сторінку нашої національної історії, і в той же час визнає її хиби, деякі періоди розцінює як деструктивні для державотворення, як гальмівні на шляху до європейського розвитку.

Література

1. Куліш П. Чорна рада: Хроніка 1663 року. – Х.: Основа, 1990. – 272 с.
2. Семенець О.О. Картина світу письменника як чинник формування ідіостилю // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2002. Вип.24. – С.15-20.
3. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму. – Л., 2002.
4. Яремко Я.П. Стратифікація концепту // Мовознавство. – 2009. – №1. – С. 60-67.

В статье рассматривается художественно-языковая интерпретация национально-исторических концептов романа П. Кулиша «Черная рада. Хроника 1663 г.» – Запорозьская Сечь и украинское казачество – в аспекте сравнения с народнопоэтической традицией.

Ключевые слова: *концепт, тропы (метафора, сравнение, эпитет, перифраз и т.д.), внешний и внутренний портрет.*

The article deals with the artistic-linguistic interpretation of such national-historic concepts as “Zaporizh’ka Sich” and “Ukrainian Cossatstvo” in the P. Kulish’s novel of “Chorna Rada”.